

ma, te antičke cisterne. Uz to, otkriveni su ostaci vanjskog zida jednog objekta u SZ dije-
lu tabora. Izvješće prate snimci i crteži novootkrivenih dijelova arhitekture.

Završni odsječak ovogodišnjeg broja čine prikazi pet novijih arheoloških naslova. Prvi je iz pera *Sineve Kukoč*, koja je čitateljima predstavila monografiju Brunislava Mari-
janovića "Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale" u izdanju Filozofskog fakulte-
ta u Zadru, Sveučilišta u Splitu. *Nives Majnarić-Pandžić* i *Tihomila Težak-Gregl* osvrnule su
se na opsežan zbornik radova posvećen Bernhardtu Hänselu, pod naslovom "Hronos.
Festschrift für Bernhardt Hänsel", tiskan u Espelkampu 1997. godine, u kojem je sud-
jelovalo i nekoliko autora iz bivše Jugoslavije. *Nives Majnarić-Pandžić* potpisala je još jedan
prikaz, knjigu Amálie Mozsolics "Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte
Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló", posmrtno izdanu u Kielu 2000. go-
dine. *Zoran Gregl* osvrnuo se na monografiju Janke Istenič "Poetovio – zahodna grobišča
I, II", tiskanu u seriji Katalogi in monografije Narodnoga muzeja u Ljubljani, a *Boris Olujić*
predstavio je knjigu "Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije" Ante Škegre, nastalu
na temelju autorove disertacije i upotpunjenu novim podacima.

Zatvarajući najnoviju "Opusculu" možemo ustvrditi da je taj renomirani arheološki
časopis i ove godine potvrdio svoju već tradicionalnu kvalitetu, poklonivši svojim čita-
teljima nekoliko doista zanimljivih arheoloških tema. Pa ipak, *sit venia verbo*, bez natruhe
zlonamjernosti: čemu datiranje članaka obrnutim redoslijedom godina – mjesec – dan?

Alka Domić Kunić

* * * * *

Burial, Society and Context in the Roman World. Edited by John Pearce, Martin Millet
and Manuela Struck, Oxbow Books, Oxford, 2000 (272 stranice, crno-bijele fotografije,
crteži, karte, trojezični abstrakti na engleskom, njemačkom, te francuskom ili talijanskom
jeziku).

Prilozi, njih 28, temelje se na predavanjima održanima na simpoziju koji je Istraživački
centar za provincijalno-rimsku arheologiju Sveučilišta u Durhamu (The Research Cen-
tre for Roman Provincial Archaeology at the University of Durham) upriličio pod istim
naslovom od 18. do 20. travnja 1997. Sudjelovali su stručnjaci iz Belgije, Francuske, Ita-
lije, Jugoslavije, Luksemburga, Mađarske, Njemačke, Švicarske i Velike Britanije. Svi tek-
stovi su na engleskom jeziku, a dani su i trojezični abstrakti (str. IX-XXII). Dva su bila
podsticaja za obradu navedene teme. Prvo, spoznaja da je rekonstrukcija grobnog ritu-
ala odavno prepoznata kao bitna tema prapovijesne i srednjovjekovne arheologije, ali
ne i rimske. Drugo, procjena da i u takvim okolnostima britanska provincijalna arheologija

zaostaje za kontinentalnom, a osobito germanofonskom, u pogledu kontekstualiziranja i tumačenja ukopa. Međutim, sintagma *burial archaeology* (arheologija ukopa) koja se u britanskoj literaturi i praksi ustalila kao zasebna arheološka disciplina svjedoči o tome da, barem iz perspektive hrvatske arheologije, izraz *zaostajanje* ne odražava pravo stanje stvari, pogotovo ne u najnovije vrijeme.

Rukopisi su okupljeni u skupine prema najistaknutijim problematskim okosnicama arheologije ukopa, ali njihovo sažimanje izmiče objedinjavajućim namjerama i pokazuje znatnu raznolikost arheološke prakse i njena tumačenja u pojedinim provincijama. Malo je općih zakonitosti pogrebnog rituala pojedinih antičkih horizonata na razini Carstva u cjelini ili u okviru pojedinih provincija, dok su razlike i među prostorno bliskim nalazištima prije pravilo negoli iznimka. Stoga je uspoređivanje s prilikama u drugim krajevima uvjet svakog suvislijeg kontekstualiziranja. Osim priloga u okviru zasebnih tema, od kojih je svaka opremljena objedinjavajućim uvodom, dan je Uvod (*Preface*) iz pera M. Mileta (str. VII-VIII), zasebni vodeći članak J. Pearcea s naslovom simpozija, odnosno knjige (br. 1, str. 1-12), te Pogovor (*Afterword*) istog autora (str. 270-272). Slijedi popis preostalih naslova.

I. The reconstruction of mortuary rituals

2. A. P. Fitzpatrick, Ritual, sequence, and structure in Late Iron Age mortuary practices in north-west Europe (str. 15-29); 3. M. Polfer, Reconstructing funerary rituals: the evidence of *ustrina* and related archaeological structures (str. 30-37); 4. J. McKinley, Phoenix rising: aspects of cremation in Roman Britain (str. 38-44); 5. A. Kreuz, Functional and conceptual archaeobotanical data from Roman cremations (str. 45-51); 6. M. Tuffreau-Libre, Pottery assemblages in Gallo-Roman cemeteries (str. 52-60).

II. Burial and social status

7. S. Martin-Kilcher, *Mors immatura* in the Roman world - a mirror of society and tradition (str. 63-77); 8. D. Dexheimer, Portrait figures on sepulchral altars of Roman *liberti*: evidence of Romanization or assimilation of attributes characterizing higher social strata? (str. 78-84); 9. M. Struck, High status burials in Roman Britain (1st-3rd centuries AD) - potential of interpretation (str. 85-96); 10. R. Niblett, Funerary rites in Verulamium during the early Roman period (str. 97-104); 11. P. Murail - L. Girard, Biology and burial practices from the end of the first century AD to the beginning of the fifth century AD: the rural *necropolis* of Chantambre (Essone, France) (str. 105-111); 12. A. Abegg-Wigg, A Roman cemetery in the eastern *Civitas Treverorum*. Preliminary report on the excavations in Wadern-Oberlöstern in Northwest Saarland (Germany) (str. 112-117); 13. C. Schuca-

ny, An elite funerary enclosure in the centre of the villa Biberist-Spitalhof (Switzerland) - a case study (str. 118-124).

III. The dead in the landscape

14. **S. Esmonde Cleary**, Putting the dead in their place: burial location in Roman Britain (str. 127-142); 15. **F. Vermeulen - Bourgeois**, Continuity of prehistoric burial sites in the Roman landscape of Sandy Flanders (str. 143-161); 16. **L. Tranoy**, The living and the dead: approaches to landscape around Lyons (str. 162-168); 17. **M. Spanu**, Burial in Asia Minor during the Imperial period, with particular reference to Cilicia and Cappadocia (str. 169-177).

IV. Burial and ethnicity

18. **P. Fasold**, Early Roman graves in southern Bavaria: a review (str. 179-180); 19. **M. Riedel**, Early Roman Cologne (str. 181-191); 20. **J. Topál**, Connection between funerary rites and ethnic groups in the cemeteries of north-eastern Pannonia (str. 197-203); 21. **A. Jovanović**, Romanization and ethnic elements in burial practice in the southern part of Pannonia Inferior and Moesia Superior (str. 204-214).

V. Society, religion and burial in late Roman Britain and Italy

22. **L. Quensel-von-Kalben**, Putting Late Roman burial practice (from Britain) in context (str. 217-230); 23. **C. Davison**, Gender imbalances in Romano-British cemetery populations: a re-evaluation of the evidence (str. 231-237); 24. **P. De Santis**, Glass vessels as grave goods and grave ornaments in the catacombs of Rome (str. 238-243); 25. **R. Martorelli**, Clothing in burial practice in the early Christian period (str. 244-248); 26. **D. Nuzzo**, Amulet and grave in Late Antiquity: some examples from Roman cemeteries (str. 249-255); 27. **P. del Moro**, Funerary equipment from the *circiforme* basilica by the Via Ardeatina, Rome (str. 256-262); 28. **R. Meneghini - R. Santangeli Valenzani**, Intra-mural burials at Rome between the 5th and the 7th centuries AD (str. 263-269).

Umjesto sažimanja svakog priloga odlučila sam se za problematski pristup ovome prikazu, jer su na takav način bili osmišljeni i simpozij i publikacija. Stoga se na pojedinačne radove osvrćem samo ukoliko su izrazito problematske naravi, dok je naglasak stavljen prije svega na nekolicinu ključnih, a nerazriješenih pitanja grobne arheologije koji se provlače većim brojem priloga, nerijetko i u različitim podskupinama.

Premda se površnom promatraču čini da su sve nepoznanice u vezi s incineracijom i inhumacijom razjašnjene, ostaje činjenica da ni izvori nisu suglasni o tome je li skeletno

pokapanje izvorno grčki ili rimski običaj. Kako li je tek teško arheologiji! Najveći problem predstavlja razumijevanje prijelaza između ta dva načina pokapanja stoga što su posvuda rijetki grobovi 3. st. (Spanu, Topál, Esmonde Cleary). Međutim, niti izvori dosljedno tvrde niti arheologija može potvrditi da je širenje inhumacije u 2. i 3. st. povezano s kršćanstvom, a još manje da je skeletni ukop uvjet kršćanskog groba. Pa ipak, većina arheologa ne odriče se davno uspostavljenih, a nedovoljno utemeljenih stereotipa. Prema jednome od takvih općih mjesta ranokršćanske arheologije vjernici su se ukapali umotani u mrtvačko ruho, dakle bez svakodnevne odjeće, nakita i priloga, a osobito novca. Međutim, arheologija obilato potvrđuje da je riječ o napatcima crkvenih učitelja kojih se vjernici nisu bezuvjetno pridržavali (Martorelli, del Moro). To pak podsjeća na vječnu raspravu i razmirice o stupnju vjerodostojnosti i (ne)usuglašenosti izvora i arheološke građe.

Mnogi arheolozi obrađuju groblja tako da pojedinačne elemente ritualnog postupka ili priloga opisuju i uspoređuju s odgovarajućim pojavama na drugim grobljima. Takav postupak ne doseže domete suvremene arheologije koja nalaže cjelovitu obradu pojedinačnog groblja, pa tek onda usporedbu s drugim nalazištima. Usporedbe se temelje na sofisticiranim kompjutorskim metodama višestраних statističkih analiza skupina (*statistical multi-factorial cluster analyses*) (Quensel-von-Kalben, Meneghini-Santangeli Valenzani). Promatraju li se, na primjer, kasnoantička groblja kontekstualno, i tako uspoređuju, potkopava se stereotip o njihovoj jednoličnosti i međusobnoj sličnosti, a otvara se prostor sagledavanju ritualnih razlika uvjetovanih mikro- ili makrotopografskim, spolnim, dobnim, vjerskim, statusnim, imovinskim, etničkim, profesionalnim i drugim razlozima. To je, međutim, teorija, koja u praksi posrće na činjenici da je rijetko koje groblje istraženo u cjelini. Ipak, primjenom prije spomenutih metoda Quensel-von-Kalben uspio je, čini se zadovoljavajuće, odrediti elemente kršćanskog grobnog rituala u kasnoantičkoj Britaniji.

Kad je u pitanju spaljivanje pokojnika, danas smo suočeni s donedavno nezamislivim mogućnostima razotkrivanja nijansi tog rituala (McKinley, Fitzpatrick, Jovanović, Topál). Riječ je, na primjer, o načinu i dinamici gorenja i njihovim učincima na izloženu građu, prepoznavanju izgorjenih predmeta i kostiju, odabiru spaljenih ostataka za konačni ukop i sudbini preostale paljevine, razlikovanju *busta* u pravom smislu od ukopa ostataka spaljenih na drugome mjestu (*ustrinum*). Osobito je zanimljiva pojava spaljenih stijenki grobnih jama, ali ne kao posljedica incineracije već kao ishod ritualnog pročišćavanja groba vatrom. Kao i u mnogim drugim detaljima rituala, stručnjaci se ne slažu u procjeni je li posrijedi domaća predaja ili nasljeđe romanizacije.

S obzirom na promišljen teoretski pristup temi iznenađuje mali broj radova koji dotiču pitanja neophodnosti združivanja arheoloških saznanja i postignuća prirodnih znanos-

ti, što se prije svega odnosi na paleobotaniku (Kreuz) i biološku antropologiju (Murail-Girard). Zanimljivo je da se u ključnim priložima (Pearce, Reece) skreće pozornost na neodgovarajuću koordiniranost i prožetost antropoloških i arheoloških podataka pri objavi. Uistinu, i u sredinama znatno naprednijima od naše antropološka ispitivanja rimskodobne građe nisu uvijek zadovoljavajuća, pa čak ni prisutna u kontekstu arheoloških istraživanja i objava nalazišta. Stoga mi se čini utješnim (zbog inače posvemašnjeg zaostajanja) i ohrabrujućim napomenuti da se u najnovije vrijeme, zahvaljujući suradnji s dr. Marijom Šlausom, antropologom uz Odsjeka za arheologiju HAZU, hrvatska arheologija može pohvaliti nekolicinom kasnoantičkih grobalja, odnosno njihovih dijelova, uzorno arheološki i antropološki obrađenih (Štrbinci kod Đakova, Mursa, *Ad basilicas pictas* u Splitu, Zmajevac u Baranji).

Nekolicina priloga u cjelini je ili djelomice posvećena ritualu prerano umrlih, prije svega djece, kao pojavi koja je u rimskome svijetu označena ozračjem nadnaravnoga. Mogućnost proučavanja uvećana je činjenicom da je arheološka saznanja moguće uspoređivati s podacima iz antičkih izvora (Martin-Kilcher, Quensel-von-Kalben, Davison, Murail - Girard, Esmonde Cleary). Takvi ukopi u pravilu, prije svega količinom priloga i smještajem u okviru groblja, odskaču od prosjeka. Međutim, nema općeg pravila za te iznimke, niti ima nekog sustava u spomenutim različitostima. Osim što im se posvećuje poseban ritual, djeca u grobnom okruženju predstavljaju problem, kao donekle i žene, utoliko što su zastupljena u mnogo manjoj mjeri nego što bi to odgovaralo općenitim demografskim procjenama. Kad su dojenčad i djeca u pitanju, rješenje toj nepoznanici traži se u pretpostavkama o još neotkrivenim dijelovima groblja posvećenim upravo tim pokojnicima, ili pak razaranju s obzirom na malu dubinu ukopa i krhkost kostiju. Ponuđena obrazloženja podzastupljenosti žena složenija su, pri čemu je važno imati na umu da je njihova slabija zastupljenost najizraženija u gradovima i sve manja što je naselje bliže seoskome krajoliku. Pritom se razmišlja o gradu kao sredini za "muške" poslove, vojne i civilne, potom o izlaganju ženske novorođenčadi ili pak posebnom smještaju u okviru groblja pri čemu bi prostori za žene ostali neistraženi, i konačno, o krivoj antropološkoj procjeni. Iz ovog je nabranjanja očito da problem ostaje nerazriješen.

O statusnoj uvjetovanosti grobnog rituala ispisane su mnoge stranice i prije ove publikacije i u njoj (Dexheimer, Struck, Murail i Girard, Quensel-von-Kalben, Meneghini-Santangeli Valenzani, Del Moro). Izdvojila bih neka saznanja, možda i pomalo strana arheologu koji nije dublje zaronio u te probleme. Riječ je o tome da se u pojedinim vidovima rituala, prije svega u prirodi i količini priloga, ne prepoznaje odraz stvarnog nego priželjkivanog društvenog položaja pokojnika. Naime bogatstvo je u Rimu usko, ali ne i bezuvjetno, povezano s društvenim položajem. Prema tome, statusno prilaganje može biti uvjetovano i položajem i imovinom, ali i vjerom, odnosno ritualom u najužem smi-

slu. Nadalje, nadgrobni portreti prije svega su statusni medij pokojnika, ali nerijetko i onoga koji spomenik podiže i u tu se svrhu na njemu i sam prikazuje. Premda će njegov grob biti drugdje, takav pojedinac na suptilan način združuje memorijalnu i reprezentativnu namjenu grobnog spomenika u svrhu vlastite društvene promidžbe. Dosta se pisalo i o statusnoj i imovinskoj ulozi stakla kao grobnog priloga, a da mišljenja o njegovoj materijalnoj vrijednosti, osim kad su u pitanju najraskošniji primjerci, nisu usuglašena. Skrećem stoga pozornost na misao da staklene posude kao grobni prilog od početka 4. st. valja smatrati pokazateljem raskoši (De Santis). Naime, na kasnoantičkim grobljima sjeverne Panonije (Mađarska) raste broj staklenih priloga, a njima su razmjerno bogati i grobovi na Štrbincima kod Đakova, na jednome od rijetkih južnopanonskih kasnoantičkih grobalja koje se sustavno istražuje.

Prvo pojedinačna, a potom sve učestalija ukapanja unutar gradskih zidova u razdoblju od 5. do 7. st. opće su mjesto kasnoantičko-ranosrednjovjekovne arheologije (Meneghini i Santangeli Valenzani). Stoga bi s većim oprezom trebalo promatrati kasnoantičke ukope unutar panonskih gradova i ne tumačiti ih uvijek kao znak rasula gradskog života. U pitanju je često tek preraspodjela sadržaja u okviru urbanog tkiva.

Da zaključim. Prikazana publikacija jasno svjedoči o tome da je istraživanje antičkih grobalja u europskoj arheologiji doseglo stupanj na kojemu se može govoriti o posebnoj arheološkoj disciplini - *burial archaeology*. Da bi opravdala takvu naznaku, ta disciplina nalaže ne samo detaljnu i ravnomjernu dokumentaciju i obradu arheološke i antropološke građe nego kontekstualiziranu analizu duhovnih, materijalnih i društvenih elemenata rituala uspoređenu s prilikama u drugim sredinama. Žele li uhvatiti korak u arheologiji groblja, pred hrvatskim je arheolozima dug put i mnogo napora.

Branka Migotti

* * * * *

John Spaul, *COHORS², The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman army*, BAR, International Series 841, 2000. (581 stranica)

COHORS² je drugo djelo istog autora koje se bavi auxilijarnim jedinicama rimske carske vojske. Autorova je prva knjiga, isto tako zanimljivog naziva, *ALA², The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic Imperial Roman Army*, objavljena 1994. u izdanju Nectoreca Press, 101 godinu nakon istoimenog članka Conrada Cichoriusa objavljenog u *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. *ALA²* je zamišljena kao revizija i popunjeno izdanje spomenutog Cichoriusovog članka. *COHORS²* je također studija pomoćnih četa rimske carske vojske, i to njenih pješackih jedinica.